

משפחות בישראל: מגמות ומאפיינים

סילביה ביזאוי

מטרת המאמר היא לבחון את מוסד המשפחה בשלושת העשורים האחרונים ולהראות כיצד תהליכי אינדיבידואליזציה משתלבים עם מגמת המשפחתיות בחברה הישראלית.

הללו גם המשפחות החיות בקו-הביטציה, קרי המשפחות שזוג ההורים גר ביחד עם ילדיו ללא נישואים וכן המשפחות "החיות בנפרד וביחד", קרי המשפחות שחבריהן המבוגרים מגדירים את עצמם כזוג, אך ללא משק בית משותף וללא קורת גג משותפת (living apart-together families). משפחות אלה מוכרות היום בספרות בשם "המשפחות החדשות" או "המשפחות הפוסט-מודרניות" (Roopnarine & Gielen, 2005).

ישראל שייכת לארצות הברת-תעשייתיות ומתקיימים בה כיום אותם תהליכי אינדיבידואליזציה ואותם תהליכי דמוקרטיזציה ליברליזציה כלכלית המלווים את "המהפכה הפוסט-מודרנית" שתוארה לעיל. בשל כך, המשפחות הפוסט-מודרניות, או המשפחות החדשות, נעשו נורמטיביות בפועל ועל פי חוק. בישראל, בדומה לארצות הברת-תעשייתיות האחרות, יורד שיעור הנישואים, עולה שיעור הגירושים, יורד שיעור הילודה ועולה אחוז הלידות מחוץ לנישואים. כמו באותן ארצות, כניסתן של עוד ועוד נשים לשוק העבודה, בעיקר החל בשנות ה-70, לוותה בלגיטימציה הולכת וגדלה של האם העובדת ואף של האם הקריירהסטית. במקביל, תופעת "האב החדש", השואף לקדם חברה ללא גבולות מגדריים, הייתה לחלק מהנוף התרבותי. זאת ועוד, נעשה מקובל יותר להתבסס על הטכנולוגיה הרפואית על מנת להביא ילדים לעולם, בו-בזמן שהשיח על מעמד הילד ועל מעמד האדם הזקן הושפע יותר ויותר משיח זכויות האדם.

באופן דומה לזה שבארצות הברת-תעשייתיות אחרות, תהליכים אלו מלווים בהעלאת סוגיות חדשות ולא פתורות בתחום המדיניות החברתית ומדינת הרווחה וכן בתחום המשפטי. כמו באותן ארצות, סוגיות אלה ניצבות כיום בלב הדיון הציבורי ובמרכז המאבק הפוליטי. בנוסף, ברמת הפרט, כמו באותן הארצות, תהליכי האינדיבידואליזציה והדמוקרטיזציה של המשפחה יוצרים אפשרויות רבות ומרחיבים את האוטונומיה של הפרט, אך בו-בזמן, הם גם יוצרים אותה אי-בהירות, אותה אי-ציבות ואתה מבוכה במישור הנורמטיבי.

אפיונים אלה גם באים לידי ביטוי במערכת החינוך, בתחומי

1. מוסד המשפחה בישראל: אינדיבידואליזציה

משנות ה-70 של המאה ה-20, מתייחדות החברות הבתר-תעשייתיות בתופעת האינדיבידואליזציה של מוסדות החברה, שפירושה אינדיבידואליזם ממוסד או ציפיות נורמטיביות שהפרט יחליט על גורלו בכל תחומי חייו. במסגרת התהליך הזה, הפרט, זכויותיו וחירותו וגם חובותיו ואחריותו, הופכים ליסוד הסדר החברתי ולבסיס הלגיטימציה של מוסדות החברה. תהליך זה קשור לשינויים ערכיים-פוליטיים הבאים לידי ביטוי בדמוקרטיזציה של החברה והוא ניזון מהאפשרויות הנפתחות בפני הפרט הודות לשינויים הטכנו-מדעיים בתחומי התחבורה, התקשורת והרפואה. תהליך האינדיבידואליזציה קשור גם לליברליזציה הכלכלית של החברה ולעלייה משמעותית ברמת החיים הממוצעת של האזרחים בעידן הכלכלה הגלובלית, על אף העובדה שהגלובליזציה מרחיבה ומעמיקה את הקיטוב המעמדי בכל חברה וחברה (Beck & Beck-Gernsheim, 2002).

האינדיבידואליזציה של מוסדות החברה אינה פוסחת על מוסד המשפחה. בהתאם לכך, המסגרות המשפחתיות אשר כינוןן, תפקידיהן וגבולותיהן הלגיטימיים נקבעו בהיסטוריה על מנת לשרת את החברה ולהבטיח את המשכה הביולוגי והתרבותי, הופכות למסגרות שבמרכזן עומד הפרט, צרכיו ורצונותיו, אחריותו וחובותיו. כתוצאה מכך, לראשונה בתולדות האנושות מתאפשר לפרט, ברמה הערכית והמעשית, להפריד בין נישואים, פרויקט הורות ומשק בית, בהתאם לרצונו האישי. כך לדוגמה, נורמטיבי היום להביא ילד לעולם ולא להתחתן כלל; להיות זוג נשוי עם ילדים ולחיות בבתים שונים, ואף בשתי ערים או בשתי מדינות שונות; נורמטיבי היום גם ללדת ילדים מבלי לקיים יחסי מין, הודות לטכנולוגיה הרפואית המתקדמת. נוצר מצב, אפוא, בו עוד ועוד מסגרות משפחתיות חדשות מתגבשות וזוכות ללגיטימציה חלקית או מלאה, בפועל או על פי חוק. עם המשפחות האלה נמנות, בין היתר, המשפחות החד-הוריות, המשפחות החד-מיניות, המשפחות כפולות הקריירה והמשפחות השניות (משפחות עם זוג הורים וילדיהם מנישואים קודמים). כמו כן, נמנות עם המשפחות

הרווחה וכן "בקרב על המשפחה הרצויה" במוסדות המדינה (על הנושאים האלה ר' בין היתר: פסטרנק, 1993; יונה וקמפ, 2008; Stier & Lewin Epstein, 2001; Katz & Lavee, 2005).

2. מוסד המשפחה בישראל: משפחתיות

יחד עם זאת, בדיקה מעמיקה יותר של תהליכים אלה מבליטה את העובדה שלמוסד המשפחה בישראל ייחודיות משלו, המבדילה אותו ממוסד המשפחה בארצות שהזכרו לעיל. ייחודיות זו מתבטאת בכך שלמרות השינויים מרחיקי הלכת שתוארו לעיל, **המשפחתיות** נשאר סיומן ההיכר של החברה הישראלית, כפי שהצביעו חוקרים רבים (ר' למשל: פרס וכן, 1980; פוגל-ביזאוי, 2005; Abu-Bakher, 2003; Al-Hadj, 1989; Katz & Lavee, 2005).

ניתן להגדיר משפחתיות (Familism) כמרכזיות המשפחה הנורמטיבית בחיי הפרט והכלל. בהקשר זה, הנישואים מובנים כמסגרת הלגיטימית להבאת ילדים לעולם, כשהילדים הם יסוד הנישואים, ולא הפרט. האישה מובנית קודם כול במושגים של אם ורעיה, שחובותיה הראשוניים הם ללדת ילדים ולטפל בביתה ובבני משפחתה, ואילו עבודה בשכר מתקבלת (אם בכלל) רק כתרומה לפרנסת המשפחה. משפחתיות זו גם מבוססת על חוסר שוויון מגדרי, כלומר על חלוקת סמכויות וחלוקת תפקידים חדה וברורה ולא שוויונית בין האישה והגבר ובין הבנות והבנים.

מספר גורמים מסבירים את מרכזיות המשפחה והמשפחתיות בחברה הישראלית, על אף תהליכי האינדיבידואליזציה. אחד הגורמים הוא העובדה שישראל היא חברה מרובת תרבויות. בישראל, קבוצת הרוב עצמה, הקבוצה היהודית, מורכבת מפסיפס של תרבויות, גם אם במסגרתה קיימת דומיננטיות מערבית מובהקת. קבוצת המיעוט, קבוצת הערבים אזרחי מדינת ישראל, מתאפיינת גם היא ברב-גוניות דתית ותרבותית. בנוסף, ישראל היא חברה מהגרים הנבנית מגלי הגירה יהודית (גלי העלייה) והמושכת אליה, בעיקר החל בשנות ה-90 של המאה הקודמת, מהגרי עבודה המגיעים לארץ, 'העולם הראשון', מכל קצות הפריפריה הגלובלית. פסיפס תרבויות זה, המעשיר את המרקם החברתי-תרבותי של החברה הישראלית, מקפל בתוכו פרקטיקות ודפוסים פמיליסטיים מגוונים. דפוסים ופרקטיקות אלה מהווים עבור אנשים רבים, בקרב הישראלים הוותיקים, היהודים והערבים כאחד, ובקרב הישראלים החדשים, העולים, בסיס חשוב ומרכזי של שייכות וזהות קולקטיבית, בנוסף להיותם בסיס לזהות ולתמיכה אישית. זו כנראה הסיבה, לכך שציבור רחב תומך ודבק בהם, ועל ידי כך תורם למרכזיות המשפחתיות בישראל.

גורם אחר שיכול להסביר את המשפחתיות המייחדת את החברה, הוא העובדה שנושא הנישואים והגירושים כפוף לדין הדתי עבור כל הדתות המוכרות בישראל: יהודית, מוסלמית, נוצרית ודרוזית,

ולא קיים דין אזרחי משותף לכל אזרחי המדינה, בשונה מהארצות שהתייחסנו אליהן עד כה. עיגון נושא הנישואים והגירושים בדין הדתי מאפשר לכל קבוצה דתית-לאומית לסמן באופן ברור את גבולותיה הקולקטיביים ולהבטיח על ידי כך את בידולה ביחס לקבוצות האחרות. כתוצאה מכך, הקודים המשפחתיים, בהיותם ממוסדים במסגרת דיני האישות הדתיים, הם יסוד מרכזי בשיח על מוסד המשפחה ובפרקטיקות הקשורות אליו.

גורם נוסף המחזק את המשפחתיות בחברה הישראלית הוא הקונפליקט היהודי-ערבי. לקונפליקט השלכות רבות, וכנראה סותרות, על מוסד המשפחה. יש הטוענים שהמצב הביטחוני הלא יציב מחזק את המשפחה כמקלט רגשי בעוד אחרים טוענים שההפך הוא הנכון וכי המצב הביטחוני והנורמות שהוא יוצר, יחד עם השכול והסבל המתלווים אליו, מערערים את יציבות המסגרת המשפחתית ומגבירים את האלימות במשפחה. ובכל זאת, נראה שהמצב הביטחוני מחזק את המשפחתיות במובן זה שהוא מכונן הגדרת מצב מובנת מאליה על פיה "הגבר הוא הלוחם והאישה היא השומרת על הבית", על אף העובדה שהגבול בין החזית לעורף מיטשטש. ניתן לטעון שכך נשמרת כמובנת מאליה חלוקת העבודה המגדרית, כשהמצב הביטחוני מזין ומייצר יום-יום מחדש דפוסי חשיבה וכללי התנהגות פמיליסטיים התורמים לביסוס המשפחתיות בחברה.

מרכזיות מוסד המשפחה בישראל באה לידי ביטוי גם בנתונים הסטטיסטיים. אמנם, בדומה לארצות הברת-תעשייתיות, חלה ירידה בשיעורי הנישואים ובשיעורי הילודה וכן חלה עלייה בשיעורי הגירושים ובאחוזי הלידות מחוץ לנישואים. אולם, ביחס לשאר הארצות הברת-תעשייתיות, תנודות אלה קטנות יחסית. בין היתר, משמעות הדבר היא שבישראל הפריון הכולל לאישה* גבוה בהרבה בהשוואה לפריון הכולל לאישה בארצות המתועשות, ועומד במרחק מכובד מעל לשיעור הנחוץ לרפרודוקציה הביולוגית של האוכלוסייה, (2.1 ילדים לאישה). כך, ב-2007, עמד הפריון הכולל לאישה בישראל על 2.90 ילדים, בשל העלייה המתונה בפריון הנשים היהודיות, וזאת למרות הירידה העקבית בפריון הנשים הערביות, (שנתון סטטיסטי לישראל, 2008, מס' 59, טבלה 3.13). כאמור, מצב זה שונה ממה שקורה בארצות הברת-תעשייתיות, שבהן הפריון הכולל נמוך בהרבה - ואף נמוך מהשיעור הנחוץ לרפרודוקציה הביולוגית של האוכלוסייה.

ההבדל בין הארצות הברת-תעשייתיות לישראל בא לידי ביטוי גם בנתונים המתייחסים לאחוז קטן מאוד של לידות לנשים רווקות (יהודיות), (שנתון סטטיסטי לישראל, 2008, מס' 59, טבלה 3.17). מתברר שהנתונים מצביעים על עלייה מתונה בלבד באחוזי לידות לנשים רווקות כך שבתחילת שנות ה-90, אחוז זה עמד על 1.6% לידות חי לנשים רווקות ובשנת 2007,

